

ביקורת ספרים

תנופה ותורפה – קריאות חברתיות בדוקטרינה הצבאית של ישראל

עריכה: עפרה בן־ישי, יגיל לוי ורינת משה, פרדס, 2024

ד"ר כרמית פדן

המדור לזרועות הביטחון, אוניברסיטת בר־אילן, המרכז האקדמי רופין
ועמותת "אתחלתא"

כשנה ושבעה חודשים מאז החלה מלחמת "חרבות ברזל", כתגובה לטבח 7 באוקטובר, הקריאה בספר הנסקר היא קריאה מטלטלת. וזאת, כפועל יוצא לבחירה המדויקת של עורכיו לעסוק בארבעה ממרכיבי הדוקטרינה הצבאית – שלהם נגזרות חברתיות בוערות גם במלחמה הנוכחית: דפוסי ההכרעה והניצחון – אפרופו הבטחת ראש הממשלה ל"ניצחון מוחלט"; טבעם של אמצעי הלחימה והשפעותיהם על המוסר הצבאי ועל הלגיטימציה הצבאית הפנימית והבין־לאומית בעידן המלחמות החדשות – אפרופו תביעת דרום־אפריקה את ישראל בבית הדין הבין־לאומי בהאג; מארג היחסים הגלוי והמשתמע בין הדרג המדיני והצבאי – אפרופו היחסים העכורים בין דרגים אלה החל בתחילת המלחמה וכלה בדיונים המתנהלים בין הדרגים בקבינט המדיני־ביטחוני; מודל הצבא ועקרונות הגיוס והשירות – אגב ההחלטה על הארכת שירות הסדיר והמילואים והמאבק על גיוס חרדים תוך כדי המלחמה.

עוצמתו של הספר שלפנינו, היוצר אסופה של 11 מאמרים, ניכרת בראשונות הדיון שעורכי הספר מעמידים לפתחו, ושעיקרו כינון גוף ידע חברתי לעיון במשמעויותיה הסוציו־פוליטיות של הדוקטרינה הצבאית בישראל. חסרוננו של דיון זה עד כה בלט ותרם, לדעת העורכים, להיווצרותו של "ריק במחקר החברתי ביחס להשלכות הדוקטרינה על יחסי הכוחות החברתיים, ועל זיקות הגומלין שבין צבא לחברה

דמוקרטית" (עמ' 9). מכיוון שכך, "ריק חברתי" זה מתואר כלקונה שהובילה לרידוד הדיון הציבורי ולפגיעה ביכולתם של מקבלי החלטות להשפיע על הדוקטרינה, קל וחומר להפעיל עליה פיקוח אזרחי יעיל. ההקשר שבו נערך הניתוח הוא מקרה הבוחן של תפיסת ההפעלה לניצחון ותר"ש "תנופה", כפי שקודמו במהלך כהונת הרמטכ"ל כוכבי בין השנים 2019–2023, כמו גם תהליך השינוי שמתחולל בדוקטרינה הצבאית בישראל משלהי המאה הקודמת. את הניתוחים המופיעים במאמרי הספר מנחה ההגדרה שהציבו העורכים, ושלפיה דוקטרינה צבאית היא "מסמך צבאי רשמי שנועד להנחות את הפעולה הצבאית ולהציע עקרונות יסוד לבניין הכוח הצבאי ולהפעלתו". להגדרה זו הוסיפו כי "תהליכים היסטוריים ותפיסתיים מגוונים מלמדים על עיצובה של הדוקטרינה כך שתשמש ביטוי למערכת האמונות (וההגיונות) של המוסד הצבאי המסמן כיצד יש לפרש את המעשה הצבאי ולקדם אותו" (עמ' 11).

הספר נחלק לחמישה שערים. השער הראשון, "המבואה", כולל שני מאמרים: הראשון, מבוא המפרט את הפולמוס הציבורי שהוביל לסימון ה"ריק החברתי" בדיון הציבורי בדוקטרינה, והמציג ניתוח תקצירי אך מעמיק של המאמרים באסופה. השני, מאמרה של עפרה בן-ישי, הסוקר את ההקשר הרחב שבתוכו צמח המחקר החברתי-פוליטי על הדוקטרינה הצבאית, מתאר ומנתח את התפתחות החקר החברתי של הדוקטרינה הצבאית ושל זו הישראלית. בן-ישי מתארת את הפער המתרחב בין הדוקטרינה העכשווית לעקרונותיה המכוננים, פער שהעניק לה, לדידה, את טבעה ההיברידי: שכן תפיסת "הצבא הקטן והחכם", כפי שהגה הרמטכ"ל רא"ל דן שומרון בשלהי שנות ה-80, הציעה להמיר את ההכרעה המבוססת על גיוס המוני ועל תמרון יבשתי רחב בהכרעה שתושבת על מודיעין, על אש מדויקת, על טכנולוגיה מתקדמת, על בידול (דיפרנציאציה) בין הכוחות ועל גיוס בררני. וזאת, בלי להיפרד מהתפיסה ומהמושגים המכוננים של הדוקטרינה הצבאית בראשית ימי המדינה, שעיקרם אתוס צבא העם, מילואים ככוח הכרעה וגיוס החובה (לוי 2015). ולא זו בלבד שפער זה המשיך להתרחב גם בתפיסת ההפעלה לניצחון ובתר"ש "תנופה", אלא שבן-ישי מפרטת כיצד נפערו פערים נוספים שנבעו מנטיית תפיסת הפעלה זו ליוזמה התקפית, טכנולוגית וקטלנית במיוחד.⁴

4 זאת, כפי שהדגיש רא"ל אביב כוכבי בפקודת היום, ביום שבו נכנס לתפקידו כרמטכ"ל: "עלינו... לדעת להשתנות בהתאמה למאפייני הלחימה הנוכחיים ולאתגרי העתיד. במרכז השינוי יעמדו הקטלניות והרב-זרועיות. השילוב בין השניים יוביל להגדלת כושר הפגיעה באויב, ויהיה חלק ממישמתנו להעמדת צבא קטלני, יעיל וחדשני, השומר על ייעודו וייחודו".

השער השני כולל ארבעה מאמרים, המציעים תובנה כוללת לגבי האופן שבו מסדירה תפיסת ההפעלה לניצחון את תופעת המלחמה – כך שזו תהלוך תרבות נאולאומית ורה-מיליטריסטית, הממומשת בהקשר הנאו-ליברלי שבו היא משוקעת. בשער זה אציין במיוחד את מאמרו של יגיל לוי, השואל את הרעיון המובע במושג "רציונליות אינסטרומנטלית" להקשר הצבאי-ישראלי כדי להסביר את האופן שבו האמצעים מאפילים על המטרות עד שהפעלתם הופכת למטרה בפני עצמה, וכדי להדגים, באמצעות כמה מקרי בוחן, את האופן שבו "רציונליות אינסטרומנטלית מקדמת התאמה של מטרות הלחימה לאמצעים הטכנולוגיים הזמינים, תוך דחיקתו של ההיגיון המדיני האמור להנחות את השימוש בכוח עד כדי התרחבות מלחימה ממוקדת-אמצעים ללחימה ממוקדת-אובייקטים" (עמ' 46-47). בזיקה לטענה זו, מתחקיר שפורסם ב"הארץ" במאי 2024 עולה כי מימוש גישת הרציונליות האינסטרומנטלית בצה"ל קידמה גם התאמה של תרגילים צבאיים לאמצעים טכנולוגיים זמינים, וכך נכתב: "לאחר 'שומר החומות' המודיעין הוביל תפיסה לפיה המכשול התת-קרקעי בצירוף גדר המערכת ישללו מחמאס את היכולת לפלוש לישראל, והעריכו כי אפשר יהיה להרוג בתקיפה מהאוויר את מחבלי חמאס שיימלטו לתוך מנהרות... כתוצאה מכך הצבא התמקד באיום הרקטות וזנח את תרחיש הפשיטה הקרקעית... אופציית החדירה מהגדר לא נבחנה כלל" (קובוביץ, 2024). לוי ממחיש במהלך אנליטי מוקפד ומרשים את האופן שבו רציונליות אינסטרומנטלית מעצבת תפיסה מדינית-פוליטית. לדבריו, זמינותה של הטכנולוגיה מעצבת מדיניות המאפשרת להימנע מהסדר מדיני. זאת, עד למצב שבו "היכולת הטכנולוגית מטפחת את תפיסת המלחמה כהתנגשות בין מערכות חימוש ולא כעימות בין מערכות פוליטיות ולכן מטפחת את האמונה שהטכנולוגיה יכולה לפתור בעיות, וכך לדחות פתרון מדיני אם לא לייתרו" (עמ' 62).

דווקא משום שעניינו של שער זה הוא המפגש והמתח בין ההיגיון האזרחי להיגיון הביטחוני ניכר חסרונו של מאמר הדן בתפיסת החוסן. בעידן המלחמות החדשות, שבו העורף הפך לחזית נוספת של הלחימה, יש צורך בגיבוש מענה לחזית האזרחית שאינו צבאי בלבד. תפיסת החוסן, שעיקרה חיזוק יכולתה של המערכת לשמור ככל האפשר על רציפות תפקודית בעת "הפרעה" (disruption) ולחזור לתפקד אחריה (בעיקר באמצעות חיזוק תשתיות חברתיות), יכולה לשמש תפיסה משלימה לתפיסה הצבאית, ובוודאי שנדרשת כחלק ממרכיבי תפיסת הביטחון הלאומי (Elran & Padan, 2018). אף הרמטכ"ל כוכבי הגדיר בשעתו את החוסן הלאומי

כ"מכפיל [כוח] חיובי עבור צה"ל".⁵ למרות זאת, אז והיום ועל אף ההבנה שהישענות על טכנולוגיה לבדה לא תספק את ההגנה הנדרשת לישראל בגבולותיה, אנו למדים שתהליך גיבוש תפיסת הביטחון הלאומי ימשיך לשאוב את הגיונו מהחשיבה הצבאית.

השער השלישי כולל שלושה מאמרים הדנים בהשלכות החברתיות של מודל הצבא שמקדמת תפיסת ההפעלה לניצחון ותר"ש "תנופה": שניים מהם מוקדשים למודל גיוס החובה, ומאמר נוסף מוקדש למערך המילואים. במאמר על אודות המילואים עומדים דותן דרוק, משה ובן-ישי על האופן שבו תפיסת ההפעלה לניצחון חשפה את השינוי שחל בשני העשורים האחרונים בתפקידו של המילואים, "מכוח מכריע לכוח בולם ומאפשר לכוח הסדיר". אלא ששינוי מהותי זה לא לווה במדיניות מוצהרת ומפורשת או בתהליכי תיאום ציפיות של הצבא עם משרתי המילואים, ויצר פער ביניהם (עמ' 219). הכותבים מצביעים על שלוש סיבות אפשריות להיעדר העניין של הצבא בהצהרה ברורה על שינוי ביעוד מערך המילואים (עמ' 231-232) – סיבות שההודן ניכר גם במלחמה הנוכחית.

השער הרביעי כולל שני מאמרים המוקדשים להשלכותיהן של מלחמות מונחות תקשורת בעידן הגלובלי. המאמרים נבדלים בטענתם אך מלמדים גם יחד כי על אף שיפור המסוגלות ה"מדיאטיבית" של הצבא, שתרם ללגיטימציה הצבאית במישורים מסוימים, תפיסת ההפעלה לניצחון מקצינה את "פרדוקס הכוח" באופן המגביל את מרחב הפעולה הצבאי – הן מבית הן מחוץ.

כך, מיכל שביט ולורנה אטיאס־לבובסקי עומדות על הדרכים המדיאטיביות שבהן צה"ל פועל להשגת לגיטימציה ותמיכה ציבורית בפעולותיו. הן מנתחות ביסודיות את מיתוגן ואת שיווקן של תפיסת ההפעלה לניצחון ושל היחידה הרב־ממדית וטוענות כי "מיתוג התפיסה, באמצעות מיתוג היחידה, אפשר לצה"ל לבסס הכרה ציבורית בתפיסה החדשה ובעקרונותיה ולבדל אותה מתפיסות קודמות" (עמ' 286).

את אסופת המאמרים חותם האפילוג, אותו כתב קובי מיכאל. מיכאל מתמקד בסוגיית הפיקוח האזרחי המוסדי של הדרג המדיני על הצבא, וממסגר את דיונו בסוגיה זו באמצעות שלוש שאלות מחקר: מה בין תוכנית תר"ש "תנופה" לביטחון לאומי? מה המשמעות של אי־מעורבותו של הדרג המדיני הנבחר בגיבוש התוכנית

נאום הרמטכ"ל רא"ל כוכבי בכנס לזכר אמנון ליפקין־שחק ז"ל, אוניברסיטת רייכמן, 25.12.2019.

ובאישורה? מהן הסיבות לאי־מעורבותו של הדרג המדיני, וכיצד אפשר לשנות זאת? שאלות אלה מציבות דיון רטרופקטיבי שיטתי ומרתק במאמרי האסופה ומובילות את מיכאל לנסח טענה על אודות חולשת הפיקוח האזרחי על הצבא, ולגזור ממנה את התובנה שלפיה "בהיעדר מרחב שיח פתוח המאפשר תהליכי למידה אסטרטגית־דיאגנוסטית, מאבד הדרג המדיני את היכולת לכוון ולמסגר את השפעת הצבא על החברה, על המדינה, על הכלכלה ועל תפיסת הביטחון הלאומי, כך שיעלו בקנה אחד עם מטרותיו". על כך מוסיף מיכאל וטוען כי חולשת הפיקוח האזרחי על הצבא היא כשל חמור המוביל "להרכנת ראשה של החשיבה המדינית־אזרחית לפני החשיבה הצבאית" (עמ' 316).

לסיכום, לא זו בלבד שמדובר באסופה מרתקת לקריאה, אלא שנוכח המלחמה הנוכחית הקריאה באסופה זו היא בבחינת חובה אזרחית.

מקורות

לוי, י' (2015). צבא היבשה בעידן הרשתי: "מהחמצה להדבקה". בין הקטבים, (5), 27-21.

קובוביץ, י' (2024, 10 במאי). צה"ל בנה תפיסה חדשה בעקבות "שומר החומות", והיא קרסה ב־7.10. הארץ.

Elran, M. & Padan, C. (2018). The civilian home front: In search of societal resilience. In Routledge Handbook on Israeli Security, pp. 297-308. Routledge.